

The Oldest Islamic Inscribed Seal or an Inscribed Seal of a Seljuk Ruler!

Moharram Bastani¹ & Nematollah Alimohammady²
(25-39)

Reading Kufic inscriptions is sophisticated, for variations, and because it is without dots. Therefore, caused to biased and fault conclusions. An example is a seal impression that recovered from excavations of Anahita Temple of Kangavar at 1995 (1373).. Illogically, Ghuchani claims it as the oldest Islamic inscribed from a Sassanid governor, known as "Khosrow Shinom", who ruled Hamadan region and western Iran. However, recent peripheral accurate studies including style, type, decoration, and other Sassanid seals and inscriptions indicate inaccuracy of two last words, which Ghuchani claims as "Khosrow Asham" (the same Khosrow Shinom). The first word could be read variously, however, the second is "Allah", not Asham, Hasan seems more logical. Therefore, both appear as Hassan Allah. Considering type of inscription, characteristics, it dates to 9th century to Ilkhanid periods. Reading Kufic inscriptions is sophisticated, for variations, and because it is without dots. Therefore, caused to biased and fault conclusions. An example is a seal impression that recovered from excavations of Anahita Temple of Kangavar at 1995 (1373). Illogically, Ghuchani claims it as the oldest Islamic inscribed from a Sassanid governor, known as "Khosrow Shinom", who ruled Hamadan region and western Iran. However, recent peripheral accurate studies including style, type, decoration, and other Sassanid seals and inscriptions indicate inaccuracy of two last words, which Ghuchani claims as "Khosrow Asham" (the same Khosrow Shinom). The first word could be read variously, however, the second is "Allah", not Asham, Hasan seems more logical. Therefore, both appear as Hassan Allah.

Seals are important tools with a long history. According to archaeological evidences, this instrument dates back to sixth (B. C). According to documents, the device has changed many times during the history so there have been transformations in designs, shapes, colors and inscriptions through millennia, each with sophisticated concepts and information, while resolving many ambiguities of historical texts. In 1994, one seal discovered following archeological excavations in the temple of Kangavar. After investigations, relying on the signs as well as the presence of Kofic inscriptions on the seal and conformity to the available archives, one can date it to Seljuk period. Some scholars deny the presumption and compare the seal to earlier archives as well as early indications on the seals that lead them to suggest it as a seal of a former ruler of a Sassanid ruler around Hamadan. This led to fundamental differences in dating and every given presumption.

Present article attempts to analyze a written seal (one of the oldest seals of the Islamic period) to explore and analysis its data and clarify some aspects of the seal, while explaining the disputes in attribution of the seal to each of the historical periods of Iran. Accordingly, what kind of information is it and why researchers differently attribute the seal to a hypothetical period, and what do they understand of the validity of the stamp, and how they differently understand symbols and signs of the seal? Primary studies show that this seal is related to one of the Iranian rulers, but some believe that it belongs to a ruler of the Sassanid dynasty that was active in Hamadan and western parts of Iran and some others attribute it to a Seljuk ruler. According to the data, one can conclude that Ghoochani and Tohidi problematically presented the hypothesis and failed to correct identification of time, location and attribution to a given individual.

1 . Corresponding Author Email: bastani1353@ut.ac.ir. Ph.D. Graduated, Archaeology Tehran University, Tehran, Iran

2 . Ph.D. Graduated, Ancient History Tehran University, Tehran, Iran

The best way to understand the nature of the seal is comparative - analytical method. We identify the symbols of the stamp using the existing examples of the stamp and using comparative - analytical method, there are differences arising in identification and determination of the identity of the instrument with the value, on the one hand, and understanding the validity of this seal. In the initial studies of "Ghochani", "Khosro Asham" is the inscription and according to its similarity with the name of "Khosrow Shanom" during the Sasanian era in Hamedan and west of Iran, it is considered that "Khosro Asham" is the same historical name. Accordingly, he claims that the seal is related to a ruler of the Sassanid dynasty and in fact it belongs to the late Islamic stamp. In order to prove his claim, he reads the first word from the beginning of the inscription, and believes that he is the same "Khosrow" and because of the similarity of this word to other words. For example, he points out that the "Shad Khosro of Hormuz", known in the Umayyad coin of 716 (97 H.GH.) is the "Shad Khosro of Hormuz", or in other example of the Bukhara coin of 983 (373 H.GH). The name of "Khosro" was referred to as "Khsro". Conclusion: according to the results of this study Tohidi's suggestion is attributed to the period between Seljuk to Ilkhanid periods. Accordingly, he follows that there is a significant difference between these two presuppositions because the presence of symbols, while symbols attributed to the early Islamic centuries or any other period is not compatible to each other and if it is attributed to the Seljuk period. In this case, to prove this claim, we need more investigations. Dating the seal, (apart from the laboratory methods on some available data whereas conclude to biases) may be based on two ways. First, if the data is obtained through correct scientific and accurate excavations, it is possible to compare the data with other archaeological findings of the same stratum that can be dated and / or compare to the same data properly. Second, the given data is obtained from non - scientific excavation, so the only possible way to date it is comparing the stylistics of that object; otherwise the result is incorrect and far from subjective. Each of these people seem to notice one or more indices in the stamp, and thus the results of their research have been neglected and thus, in order to prove their claim, such as Ghochani by offering unreasonable reasons, they have somehow tried to appoint the seal to one of the oldest written pieces of Islamic writing. Or, as To Heidi, to relate to one of the rulers of the Seljuk era. While the results of the research and the new investigations reject both claims. As mentioned earlier, there are three lines of Kufic script on the seal. The first line is "لا اله الا الله" which is not quite clear and there is no dispute about it. The second line: the owner's name is stamped, and due to the fact that the line has no point, as Ghochani says, it cannot be read correctly. The third line: Toheidi is called "Hasbi Allah" (حسبی الله) and Ghochani is called "Khosro Asham". no doubt the second word is "allah". but as for the first word, it can be read in a number of forms, such as "Khsr" remembrance. this reading is more probable as Ghochani reads it, and it is more likely that "Jasar" (جسر) and "Hassan" (حسن) who came to the house after the name of "Allah" (الله); because it is similar to that of "Ali Abarghou" of dome inscription, it is also written. In the meantime, Hasbi's Tohidi claim is untrue because it has a letter on the seal. So it might be possible to read the last line as "Hassan Allah" (حسن الله). therefore, the research and surveys, as well as presenting the symbols, signs and other documents, show that the results of the research are different than the results of the two people and research data rejects the hypothesis of these two. as a result of this research, it can be concluded that this stamp is related to the early Islamic period (Ghochani view) or the seljuk age (Toheidi view); therefore, the historical period for this stamp may be considered between the third century and Ilkhanid period.

Keywords: Kufic, Khosrow Shinom, Khosrow Asham, Hassan Allah, 3rd AH century, Ilkhanid period, Islamic seal.

قدیمی‌ترین مهر نوشته‌دار دوران اسلامی یا مهر نوشته‌دار یک حکمران سلجوقی؟!*

محرم باستانی*

دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

نعمت‌الله علی‌محمدی

دانش‌آموخته دکتری تاریخ ایران پیش از اسلام، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۱۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۳۰

چکیده

مُهرها از جمله اشیاء بازرشی هستند که سابقه بسیار طولانی دارند. بنا بر شواهد باستان‌شناسی قدمت این شیئی به هزاره ششم قبل از میلاد بازمی‌گردد. چنانکه اسناد و مدارک شهادت می‌دهند، این شیئی در طول ادوار تاریخی تحولات زیادی را پشت سر گذاشته است، به طوری که طرح‌ها، شکل‌ها، رنگ‌ها و کتیبه‌های آن بنا بر شرایط زمانی دشت خوش تغییر شده‌اند و هر یک از تعلیقات آن مفاهیم پیچیده و اطلاعات ارزشمندی را در خود کتمان کرده‌اند که واکاوی آنها می‌تواند بسیاری از ابهامات موجود در متون تاریخی را تبیین نماید. گفتار حاضر درصداست تا با بررسی یک نمونه از مهرهای نوشته‌دار (بنا به ادعای قوچانی یکی از قدیمی‌ترین مهر دوره اسلامی) در کاوش‌های معبد آناهیتای کنگاور، در سال ۱۳۷۳ به دست آمده است، بر اساس محتوی داده‌های آن مورد بررسی و تحلیل قرار دهد و برخی از زوایای و کارکرد این مهر را روشن سازد و اختلافاتی که در میان محققان در انتساب این مهر به هر یک از دوره‌های تاریخی ایران را تبیین نماید؛ و با این سؤال مهر مشکوفه معبد آناهیتای کنگاور حاوی چه نوع اطلاعاتی است و چرا محققان در مورد این مسئله و انتساب آن به هر یک از ادوار مورد نظرشان با یکدیگر اختلاف و شاخص‌های تشخیص آنان چیست و چرایی اختلاف آنان درک درست علائم و نشانه‌های تشخیص چه می‌تواند باشد؟ بررسی‌های اولیه نشان می‌دهد این مهر مربوط به یکی از حکمرانان ایرانی است. برخی آن را به یک حکمران ساسانی به نام «خسرو شنوم» که در ناحیه همدان و غرب ایران فعالیت داشته مرتبط می‌دانند و برخی دیگر آن را به یک حکمران سلجوقی منتسب می‌کنند. از داده‌های تحقیق چنین برمی‌آید قوچانی و توحیدی در ارائه فرضیه موردنظر دچار اشکال شده‌اند و نتوانسته‌اند آن‌طور باید و شاید به درستی زمان و مکان و انتساب مهر به شخص را مشخص کنند. به نظر می‌رسد هر یک از این افراد به یک یا چند شاخص در مهر تمرکز کرده و از باقی موارد مغفول مانده‌اند. از این نتایج تحقیق با توجه به ارزیابی و تحلیل داده‌های مهر به اشتباه افتاده‌اند و برای اثبات ادعای خود با ارائه دلایل ناستوار و غیرمنطقی، به نحوی سعی کرده‌اند این مهر را به یکی از قدیمی‌ترین مهرهای نوشته‌دار اسلامی به خط کوفی منصوب کنند و یا اینکه به یکی از حکمرانان عصر سلجوقی مرتبط سازند در حالی نتایج تحقیق و بررسی‌های جدید مهر مشکوفه مورد اشاره نظریه هر دو نفر را رد می‌کند.

واژه‌های کلیدی: مهر کتیبه‌دار کوفی، خسرو شنوم، خسرواشم، حسن الله، قرن سوم هج، دوره ساسانی، دوره سلجوقی.

۱. مقدمه

از کاوش‌های باستان‌شناسی در معبد آناهیتای کنگاور سال ۱۳۷۳، به سرپرستی فائق توحیدی مهری گویا با خط کوفی به دست آمد که در پیش‌فرض اولیه این مهر را با توجه به علائم و نشانه‌شناسی بر روی آن را به دوره بین سلجوقیان تا دوره ایلخانان نسبت می‌دهد و برخی دیگر با توجه به نشانه‌های اولیه بر روی این مهر را به دوره یکی از حکمرانان اوایل قرون اسلامی به یک فرمانروای ساسانی در حوالی همدان منتسب می‌دانند. با تحقیق و بررسی حاصل از این مهر چنین برمی‌آید که اختلاف فاحشی بین این دو پیش‌فرض وجود دارد؛

چراکه وجود علائم و نشانه‌ها با آنچه منتسب به اوایل قرون اسلامی یا هر دوره دیگری است، سازگاری چندانی ندارد و درعین حال اگر این مهر به دوران سلجوقی منتسب شود به تحقیق و تفحص و بیشتری نیاز دارد. در مورد مهر کشف‌شده دو فرضیه وجود دارد که یک فرضیه توسط قوچانی طرح‌شده که با توجه به علائم و نشانه‌های موجود بر روی آن اثبات کرده است که مهر مورد اشاره به اوایل دوران اسلامی بازمی‌گردد و حتی با این اشاره که این مهر یکی از قدیمی‌ترین مهرهای کتیبه‌دار دوره اسلامی با خط کوفی و متعلق به یک حاکم ساسانی است و در کنار آن توحیدی با یک نظر کاملاً متفاوت با توجه به داده‌های موجود در مهر آن را به یکی از حکمرانان عصر سلجوقی منتسب می‌کند. حال باید پرسید مهر مکشوفه معبد آناهیتای کنگاور حاوی چه اطلاعاتی است و چرا محققان در مورد این مسئله و انتساب آن به هر یک از ادوار موردنظرشان با یکدیگر اختلاف دارند و شاخص‌های تشخیص آنان چیست و چرایی اختلاف آنان در درک درست علائم و نشانه‌های تشخیص چه می‌تواند باشد؟

در سال ۱۳۷۳ طی کاوش‌هایی در معبد آناهیتا کنگاور مه‌ری به دست آمد که بنا به ادعای برخی از باستان‌شناسان به نظر می‌رسد یک از قدیمی‌ترین مهرهای گلی کتیبه‌دار دوران اسلامی محسوب می‌شود. یکی از خصوصیات بارز این مهر به واسطه وجود خطی کوفی مندرج در روی مهر است که تاریخ آن را به دوران اسلامی مرتبط می‌سازد. به‌طور معمول خوانش و یا تاریخ‌گذاری داده‌های باستان‌شناسی، مانند مهرها، کتیبه و ... که تاریخ‌دار نیستند، همواره یکی از مشکلات پیش روی باستان‌شناسان است. در این‌گونه موارد، برای نمونه، اگر بخواهیم مه‌ری را تاریخ‌گذاری کنیم، (جدای از روش‌های آزمایشگاهی که آن‌هم بر روی برخی از داده‌ها قابل انجام بوده و در بیشتر حالت‌ها، با خطا همراه هستند) دو راه پیش روی است. نخست اینکه اگر داده از راه کاوش‌های درست و لایه‌نگاری علمی و دقیق به دست آمده باشد، می‌توان با مقایسه داده‌ها با دیگر یافته‌های همان لایه که قابل تاریخ‌گذاری هستند و یا مقایسه آنها با دیگر داده‌های مشابهی که از پیش و البته با روش‌های درست تاریخ‌گذاری شده‌اند، تاریخ تقریبی آن را به دست آورد؛ و دیگر آنکه داده موردنظر، از کاوش‌های غیرعلمی و ... به دست آمده که در این صورت تنها راه ممکن برای تاریخ‌گذاری آن، مقایسه سبک‌شناسی آن اثر، البته به روش درست، همه‌جانبه و هوشمندانه است، در غیر این صورت نتیجه نادرست و دور از ذهنی به دست می‌آید. بنابراین در این پژوهش تاریخ‌گذاری‌های انجام گرفته مورد نقد قرار گرفته و یک محدوده تاریخی از حدود قرن سوم هجری تا دوره ایلخانی برای این مهر پیشنهاد می‌گردد و بنا به دلایل گوناگون، نشان داده خواهد شد که تاریخ‌گذاری این مهر و اصولاً این‌گونه داده‌ها با این قاطعیت، اصولاً امکان‌پذیر نیست.

۲. توصیف مهر

مهر موردنظر از جنس گل پخته بوده و بر روی آن سه ردیف خط کوفی نوشته‌شده است. در مورد اینکه چه نوع خط کوفی است، از آنجایی که دسته‌بندی‌های یکسانی از سوی پژوهشگران ارائه نشده است، به‌درستی نمی‌توان قضاوت نمود (تصویر ۱ - ۲).

برای نمونه فلورای^۱ خط کوفی را به شش گروه اصلی با چند زیرشاخه دسته‌بندی می‌کند:
۱- کوفی ساده که قدیم‌ترین خط کوفی است.

۲- کوفی برگدار

۳- کوفی با نقوش اسلیمی پیچان در پس‌زمینه که نقش‌ها به خط متصل نبوده و فقط باهم ترکیب شده‌اند.

۴- کوفی درهم‌تنیده

۵- کوفی با حاشیه‌های تزیینی

۶- کوفی راست‌گوشه (بنایی) (Flury, 1977: 1743-1766)

فضائلی این خط را به دو گروه اصلی ساده و تزیینی تقسیم‌بندی نموده که گونه تزیینی آن را مشجری، ریحانی، مزهر، مقعد (معشوق و متشابه)، مظفر، موشح و ... ذکر می‌نماید (فضائلی، ۱۳۹۰: ۱۵۲-۱۸۰). شایسته فر نیز، خط کوفی را به ده گونه تقسیم می‌کند:

۱- کوفی ساده

۲- کوفی گوشه‌دار

۳- کوفی برگدار

۴- کوفی گل و برگ‌دار (مزهر)

۵- کوفی گره‌دار

۶- کوفی پیچیده (معشوق)

۷- کوفی موشح

۸- کوفی مدور

۹- کوفی مزین

۱۰- کوفی ایرانی یا کوفی پیرآموز

(شایسته فر، ۱۳۸۳: ۸-۹)

و گرومن نیز ۸ نوع نام می‌برد:

۱- کوفی اولیه یا ساده

۲- کوفی با رئوس پیچیده (آراسته - پرنقش‌ونگار)

۳- کوفی برگدار (مورق)

۴- کوفی گل‌دار (مزهر)

۵- کوفی درهم‌بافته یا مشبک

۶- کوفی حاشیه‌ای

۷- کوفی معماری

۸- کوفی بنایی (کوفی راست‌گوشه)

(گرومن، ۱۳۸۳: ۱۱)

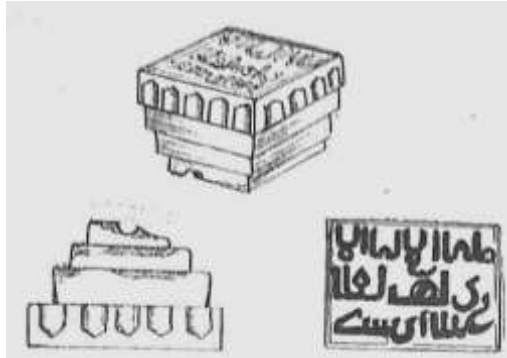
اما خط موردنظر از آنجایی که برخی حروف آن حالت تزیینی دارند، می‌توان گونه‌ای از خط کوفی تزیینی به‌شمار آورد.

نوشته روی مهر:

سطر اول: لا اله الا الله

سطر دوم: نام صاحب مهر است که با توجه به بی‌نقطه بودن آن خواندن آن چنانچه قوچانی نیز به آن اشاره می‌کند، تقریباً غیرممکن است.

سطر سوم: توحیدی آن را «حسبی الله» خوانده و قوچانی «خسر اشم» (قوچانی، ۱۳۶۶).

تصویر ۱: طرح مهر به دست آمده از معبد آناهیتا کنگاور (قوچانی، ۱۳۶۶: ۸ ت).

Figure 1 : Seal design obtained from Anahita Kangavar Temple (Ghochani, 2005: 8).

تصویر ۲: نوشته روی مهرگلی (قوچانی، ۱۳۶۶: ۱۲).

Figure 2 : Inscribed on a clay seal (Ghochani, 2005:12).

۳. بررسی مهر

همان‌گونه که اشاره شد، به نظر قوچانی نوشته روی مهر «خسر اشم» بوده و با توجه به شباهت آن با نام «خسرو شنوم» حاکم اواخر دوره ساسانی در همدان و غرب ایران، این‌گونه نتیجه‌گیری می‌کند که «خسر اشم» همان «خسرو شنوم» نوشته‌های تاریخی است و بر مبنای آن، با قاطعیت این‌گونه ادعا می‌کند که مهر مربوط به یک حاکم ساسانی و در واقع قدیمی‌ترین مهر دوره اسلامی، از یک حاکم ساسانی است. اما دلایلی که وی برای اثبات مدعای خود بیان می‌کند این است؛ اول کلمه ابتدای نوشته است که وی آن را «خسر» می‌خواند. به نظر وی خسر همان خسرو بوده و دلیل وی شباهت‌های سکه‌شناسی است. به این صورت که بر روی سکه اسلامی این کلمه (خسرو) به صورت «خسر» آمده است. مثلاً «خسر شاد هرمز» که در

سکه اموی سال ۹۷ ه.ق آمده است و به نظر وی همان «خسرو شاد هرمزد» است و یا سکه ضرب بخارا مربوط به سال ۳۷۳ ه.ق که نام خسرو بر روی آن به صورت «خسر» آمده است.

«خسر شاد هرمز» در سکه اموی سال ۹۷ هجری (ر.ک. Eshragh, 2010: 108).

"Shad Khosr of Hormuz" on Umayyad coins 717 (98 H) (Refer to Eshragh, 2010: 108).

دلیل دوم این است که کلمه دوم را که به صورت واضح «الله» خوانده می‌شود، قوچانی آن را «اشم یا اسم» خوانده و به نظر وی، روی هم «خسر اشم» بوده که همان «خسرو شنوم» است که در متون دوره اسلامی از آن یاد شده است و در واقع اصل این کلمه خسر اشم است که بعداً به خسرو شنوم تبدیل و تحریف می‌شود (قوچانی، ۱۳۶۶).

در مورد کلمه اول بر فرض که چنین باشد و آن را بتوان «خسر» خواند (که البته با توجه به بی‌نقطه بودن خط کوفی آن را به صورت‌های گوناگون مانند حسن و ... هم می‌توان قرائت نمود و در بخش مربوط به آن به صورت مفصل به آن اشاره خواهد شد)، در مورد کلمه دوم این قرائت کاملاً نادرست بوده و نوشته کاملاً واضح است که کلمه مبارکه «الله» است. از سوی دیگر برفرض آنکه نوشته «اشم یا اسم» مورد ادعای قوچانی باشد، باز هم شواهد کتیبه‌شناسی و نیز بر اساس نوشته روی مهرهای دوره ساسانی، این دو واژه هیچ ارتباطی با هم ندارند و شواهد نشان می‌دهند که از ابتدای دوره ساسانی تا دوره اسلامی پسوند «شنوم» که با اسم‌های اردشیر، شاپور و خسرو و ... آمده است، از همان ابتدا به صورت «شنوم» بوده است.

نخستین دلیلی که بتوان در این خصوص ارائه کرد، کتیبه شاپور اول در کعبه زردشت است که در بند ۲۶ شاپور از دو نفر نام می‌برد که پایان اسم آنها با شنوم ختم می‌شود: «اردشیر اردشیر شنوم» و «بهنام شاپور شنوم» که حرف نوشت و آوانوشت هر دو با آنها با ترجمه یکی بوده و همان «شنوم» است: حرف نوشت:

۴. شواهد کتیبه‌شناسی

چند ویژگی خط روی مهر داشته که بر اساس آن می‌توان برداشت نمود که این مهر نمی‌تواند مربوط به اوایل دوره اسلامی باشد:

۱- انتهای بیشتر حروف به صورت تزیینی و دوشاخه بوده است که این ویژگی‌ها تقریباً از قرن ۲ ه.ق / ۸ م به بعد رایج می‌شوند. از نمونه‌های اولیه آن می‌توان به سنگ قبرهای موجود در موزه هنرهای اسلامی قاهره اشاره کرد که یکی از آنها تاریخ ۱۹۱ ه.ق / ۸۰۶ م و دیگری تاریخ ۱۹۶ ه.ق / ۸۱۱ م را دارد. از دیگر نمونه‌های متأخر می‌توان به کتیبه مربوط به المقتدر در دیار بکر اشاره نمود که تاریخ ۲۹۷ ه.ق / ۹۰۹ م را دارد (تصویر ۳) (گرومن، ۱۳۸۳: ۲۵-۲۷).

از دیگر نمونه‌ها که شباهت بیشتری با مهر مورد مطالعه ما دارند، می‌توان به کتیبه نوشته شده بر روی طراز مربوط به المعتضد به تاریخ ۲۸۹ ه.ق / ۹۰۱-۹۰۲ م (تصویر) و کتیبه طراز متکی، مربوط به ۳۲۹-۳۳۳ ه.ق / ۹۴۰-۹۴۴ م اشاره نمود (تصویر ۴) (Day, 1937: fig 4, 16).

تصویر ۳: کتیبه طراز معتضد (۲۸۹ ه.ق) (Day, 1937: fig 4)

Figure 3 : Motazed Taraz of Inscription, 911 (H. 289.) (Day, 1937: fig 4)

تصویر ۴: کتیبه طراز متکی (۳۲۹-۳۳۳ ه.ق) (Day, 1937: fig 16)

Figure 4 : Motaki Taraz of Inscription, 853-945(239-333.H.), (Day, 1937: fig 16)

نکته جالب توجه آنکه، این شیوه نگارش بر روی سکه‌های دوره ایلخانی و نیز سکه‌های سلجوقیان آناتولی بسیار رایج است. (تصویر ۵-۶)

تصویر ۵: درهم نقره کیخسرو ابن کیقباد، ۶۳۷ ه.ق (براون، ۱۳۷۴: ۲۳)

Figure 5 :Kikhosru Abn Kighobad of Silver Dirham, 1240 (637 .H.) (Brun, 1995: 23)

تصویر ۶: درهم نقره چنگیزخان حدود ۶۱۸ ه.ق (براون، ۱۳۷۴: ۱۴)

Figure 6 :Changez Khan of Silver Dirham, About,1221(618. H.) (Brun, 1995: 14)

درهم نقره چنگیزخان حدود ۶۱۸ ه.ق (Nyamaa,2005: 157)

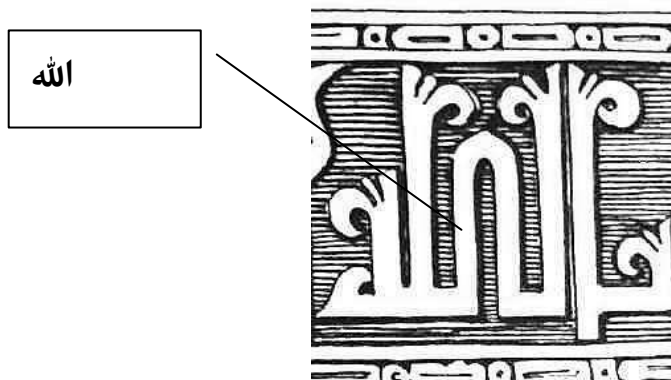
Changez Khan of Silver Dirham, About , 1221(618. H.) (Nyamaa,2005: 157)

۲- شیوه نگارش حروف ر (ز) و ن که به صورت تزئینی و پیچدار است. این شیوه نگارش نیز از حدود قرن ۳ ه.ق به بعد رایج می‌شود که از نمونه‌های قدیمی آن می‌توان به کتیبه گچ‌بری شده مسجد جامع نائین به تاریخ ۲۶۶ ه.ق اشاره نمود (تصویر ۷) (Flury, 1977: fig 599).

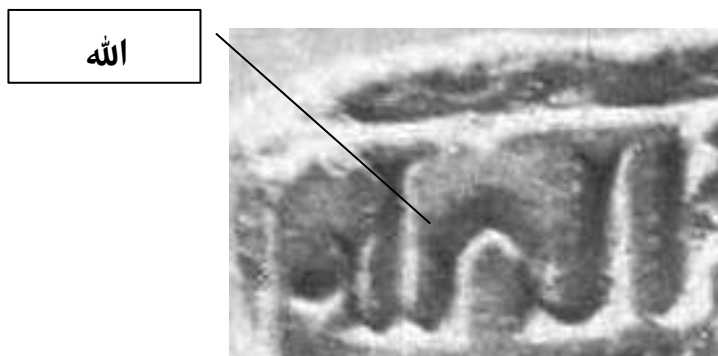

تصویر ۷: کتیبه گچی مسجد نائین (Flury, 1977: fig 599)
Figure 7 : Naein Mosque of Plaster Inscription, (Flury, 1977: fig 599)

۳- شیوه نگارش کلمه مبارکه «الله» در سطر اول نیز از کوفی تزئینی پیشرفته بوده که شباهت بسیار زیادی با نمونه‌های قرن ۳ ه.ق به بعد، خصوصاً کتیبه مسجد جامع نائین دارد (تصویر ۸ - ۹).

تصویر ۸: کلمه بالله در کتیبه مسجد جامع نائین
Figure 8 : Bellah Word in Naein Central Mosque

تصویر ۹: کلمه الله در مهر کنگاور
Figure 9: Bellah Word in Kangavar of Seal

بنا بر این با توجه به نوع خط کوفی می‌توان این مهر را از حدود قرن ۳ ه.ق تا دوره ایلخانی تاریخ‌گذاری نمود و با نوع خط کوفی ابتدای دوره اسلامی خصوصاً سبک نگارش حرف ر و ن بسیار تفاوت دارد (تصویر ۱۰-۱۱) و اگر کمی دقت در شناسایی نوع خط می‌شد و از سوی دیگر با نگاهی واقع‌بینانه به مسئله نگاه می‌شد، این‌گونه نتیجه‌گیری اشتباه و بسیار دور از ذهن به بار نمی‌آمد.

چهرم

تصویر ۱۰: شیوه نگارش حرف «ر» در سکه عرب ساسانی (ضرابخانه جهرم) (مشیری، ۱۳۸۹: ۱۲۵)

Figure 10: How to write the letter "R" in Sassanid Arab coins (Jahrom Mint), (Mosheri, 2010: 125)

«سجستان» (سجسار)

تصویر ۱۱: سبک نگارش حرف نون در سکه عرب ساسانی (ضرابخانه سجستان - سیستان) (مشیری، ۱۳۸۹: ۱۷۸)

Figure 11: How to write the letter "N" in Sassanid Arab coins Sajastan or Sestan Mint), (Mosheri, 2010: 178)

۵. نوشته روی مهر

همان‌گونه که در ابتدا به آن اشاره شد بر روی مهر در سه سطر نوشته‌هایی به خط کوفی دیده می‌شود. سطر ۱: این نوشته جمله «لا اله الا الله» بوده که کاملاً واضح و اختلافی در مورد آن وجود ندارد. سطر دوم: اسم صاحب مهر بوده و با توجه به آنکه خط نقطه ندارد، آن‌گونه که قوچانی نیز به درستی به آن اشاره دارد، نمی‌توان به درستی آن را قرائت نمود (قوچانی، ۱۳۶۶: ۸۵). سطر سوم: توحیدی آن را «حسبی الله» خوانده و قوچانی «خسر اشم»

خوانش قوچانی از کتیبه

Quchani Reading from the Inscription

کلمه دوم بی تردی «الله» است و اما درباره کلمه اول آن را به چند صورت می‌توان خواند مانند «خسر» چنانچه قوچانی آن را چنین قرائت کرده و «جسر» و نیز «حسن» که با توجه به آنکه پس از آن نام مبارکه

«الله» آمده این قرائت محتمل‌تر است؛ زیرا مشابه آن را در کتیبه گنبد عالی ابرقو، می‌توان دید که به همین صورت نوشته شده است (تصویر ۱۲). ضمناً «حسبی» مورد ادعای توحیدی نیز نادرست بوده زیرا نوشته روی مهر یک دندان کم دارد؛ بنابراین احتمالاً می‌توان سطر آخر را به صورت «حسن الله» قرائت نمود (تصویر ۱۳).

خوانش توحیدی از کتیبه

Toheidi Reading from the Inscription

تصویر ۱۲: کتیبه گنبد عالی ابرقو (ایمانی، ۱۳۸۵: ۳۴۴)

Figure12: The Dome Inscription Abargho Alei (Imani, 2006:344)

حسن الله

۶. نتیجه‌گیری

با توجه به اینکه کتیبه نیشابور در ساسانی و نیز منابع تاریخی دوره اسلامی، همگی حاکی از آن است که پسوند «شنوم» که همراه با اسم‌های گوناگون مانند، اردشیر، شاپور، بهنام، خسرو آمده است از همان ابتدای دوره ساسانی تا دوره اسلامی بدون تغییر مانده است. از سوی دیگر با توجه به نوع خط به کار رفته بر روی مهر موردنظر، این خط متفاوت از خط کوفی به کار رفته در آغاز دوره اسلامی است. چنانکه اشاره شد از داده‌های تحقیق چنین برمی‌آید قوچانی و توحیدی در ارائه فرضیه موردنظر دچار اشکال شده‌اند و آنان نتوانسته‌اند آن طوری که باید و شاید به درستی زمان و مکان و انتساب مهر به شخص یا دوره تاریخی که این مهر را می‌توان منسوب حدس بزنند. به نظر می‌رسد هر یک از این افراد به یک یا چند شاخص در مهر تمرکز کرده و از باقی موارد مغفول مانده‌اند. از نتایج تحقیق آن دو چنین برمی‌آید با توجه به ارزیابی و تحلیل داده‌های مهر هر دو با در نظر گرفتن برخی از جنبه‌ها و شاخص‌های بحث در مورد تخمین و ارزیابی و شناسایی دقیق مهر به اشتباه افتاده‌اند و هر کدام برای اثبات ادعای خود با ارائه دلایل ناستوار و غیرمنطقی، به نحوی سعی کرده‌اند این مهر را به یکی از قدیمی‌ترین مهرهای نوشته‌دار اسلامی با خط کوفی و یا اینکه به یکی از حکمرانان عصر سلجوقی تا دوره سلجوقی مرتبط سازند؛ در حالی نتایج تحقیق و بررسی‌ها مهر مشکوفه و همچنین ارائه نشانه‌ها، علائم و دیگر مستندات سکه‌شناسی، کتیبه‌شناسی نشان می‌دهد که نتایج تحقیقات این گفتار متفاوت‌تر از نتیجه تحقیقات آن دو نفر است و داده‌های تحقیق فرضیه این دو نفر رد می‌نماید. از نتیجه این تحقیق چنین برمی‌آید با توجه به ویژگی‌های خطی روی مهر می‌تواند پذیرفت که این مهر مربوط به اوایل دوره اسلامی (نظر قوچانی) یا عصر سلجوقی (نظر توحیدی) باشد؛ لذا دوره تاریخی که برای این مهر شاید بتوان در نظر گرفت همان فرض محدوده تاریخی بین قرن سوم تا دوره ایلخانی بهتر از تمامی مورد اشاره در تحقیق آن دو نفر است.

منابع

- ایمانی، علی، (۱۳۸۵)، *سیر خط کوفی*، تهران، زوار.
- ابن اثیر، عزالدین، (۱۳۵۰)، *الکامل فی التاریخ*، ترجمه سیدحسین روحانی، تهران، اساطیر.
- براون، اچ مایکل، (۱۳۷۴)، *سکه‌سازی، در هنرهای ایران*، زیر نظر ر. دبلیو فریه، ترجمه پرویز مرزبان، نشر فرزاد.
- طبری، محمد بن جریر طبری، (۱۳۵۲)، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر.
- عریان، سعید، (۱۳۸۲)، *راهنمای کتیبه‌های ایرانی میانه پهلوی ساسانی*، تهران، پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور.
- فضائی، حبیب‌الله، (۱۳۹۰)، *اطلس خط*، تهران، سروش.

قوچانی، عبدالله، (۱۳۸۴-۱۳۸۵)، قدیم‌ترین مهر نوشته‌دار دوران اسلامی از یک حاکم ساسانی، *مجله باستان‌شناسی و تاریخ*، شماره اول و دوم، پاییز و زمستان.

گرومن، آدولف، (۱۳۸۳)، *منشأ و توسعه ابتدایی کوفی گلدار*، ترجمه مهناز شایسته فر، انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی. مشیری، ملک ایرج، (۱۳۸۹)، *عرب ساسانی - سکه‌های دوره جنگ داخلی: مانی گرایان، یزیدیه و خوارج دیگر*، ترجمه مهدیه دستمالچی، تهران، پازینه.

Brown, H. M. 1995. *Coins In the Arts of Iran*, Under the supervision By R. W . Freeh, Translated by Parviz Marzban, Farzan Publishing.[in Persian].

Day Florence, E. 1968. Dated Tires in the Collection of the University of Michigan, *in Airs Islamic*, Vole IV, pp 422-438 .

Eshragh, S. 2010. *Silver Coinage of the Caliphs*, London, Spink.

Fazaeli, H. 2011. *Line Atlas*, Tehran, Soroush. [in Persian].

Flury, S, 1977. *Ornamental Kufic Inscription on Pottery*, in Survey of Persian Art, Ed by A.U. Pope and p. Ackerman. Vile IV, Tehran, Sroush.

Ghouchani, A. 2005-2006. The Oldest Written Seal of the Islamic Period for a Sasaki Ruler, *Journal of Archeology and History*, First and Second Issues, Autumn and Winter. [in Persian].

Grumman, A. 2004. *The Source and Developed of Goldar Kofi*, Translated by Mahnaz Shayestehfar, Publications of the Moasaseh Motaleate Honar Islami. [in Persian].

Ibn Athir, I. 1971. *Al-Kamil Fi Al-Tarikh*, Translated by Seyyed Hossein Rouhani, Tehran, Myth. [in Persian].

Imani, A. 2006. *Process Khate Kufic*, Tehran, Zavar. [in Persian].

Moshiri, M. I. 2010. *Arab - Sassanid Coins of Civil War: Manichaeans, Yazidis and Other Kharijites*, Translated by Mahdieh Dastmalchi, Tehran, Pazineh.[in Persian].

Nyamaa, B. 2005. *The coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans*, Ulaanbaator, Mongolia.

Tabari, M. 1973. *History of Tabari*, Translated by Abolghasem Payende, Tehran, mythology.[in Persian].

Urian, S. 2003. *The Manual of Medieval Islamic Inscriptions of Sassanian Pahlavi*, Tehran, Paghoshgaeh Sazemane Meras Farhangi Keshvar. [in Persian].

